

РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ КАІНА В РОМАНАХ ЖУЗЕ САРАМАГУ ТА КАЯ МЕЙЄРА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (55)

УДК 821.161.2

DOI: [https://doi.org/10.24144/2663-6840/2026.1.\(55\).15-22](https://doi.org/10.24144/2663-6840/2026.1.(55).15-22)

Бойцун І., Харковський Є. Рецепція образу Каїна в романах Жузе Сарамагу та Кая Мейєра; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено аналізу авторської рецепції легенди про перше братовбивство й трансформації образу Каїна в романах Кая Мейєра та Жузе Сарамагу. Образ Грішника, окреслений у романах письменників Жузе Сарамагу й Кая Мейєра, постає як у традиційній інтерпретації – братовбивця / великий злочинець / вигнанець / утікач, – і водночас є новаторським. Каїн-богоборець трансформується в шукача істини, творчу особистість, слідчого й суддю, який визначає міру покарання Богу за скоєні злочини. Завданнями дослідження стали: окреслити рівень дотримання протосюжету легенди про перше братовбивство письменниками, установити причинно-наслідковий зв'язок між гріхопадінням перших людей і вбивством Каїном Авеля, простежити еволюцію Каїна від вбивці до судді у протистоянні Богу, схарактеризувати Господа та його роль в історії людства.

У роботі зазначено, що Жузе Сарамагу і Кай Мейєр переосмислюють біблійні тексти й дають у них нову інтерпретацію історії людства. Образ Каїна в їхніх творах зазнає трансформації й набуває нового символічного значення. Перед нами постає герой, який поєднує в собі риси грішника, жертви, вигнанця й бунтівника. Інтерпретації біблійного сюжету про перше братовбивство пов'язані з бажанням актуалізувати проблеми, осучаснити образи, наблизити їх до реалій.

У романі Кая Мейєра «Богиня пустелі» братовбивця не виходить за межі місця ув'язнення, бо усвідомлює, що це призведе до руйнувань і людських жертв. Бог характеризується як такий, що не створив людей за своєю подобою. Натомість у романі Жузе Сарамагу «Каїн» образ Господа розкривається через нарацію оповідача й Каїна, характеристики іншими персонажами, власні висловлювання. Перед читачем постає істота, наділена безмежною владою, але при цьому підступна, злопам'ятна, пихата, амбітна, не здатна визнавати свої помилки і знаходиться на межі божевілья. Образ Каїна набуває нового значення: слідчого – судді – ката, котрий виносить присуд і виконує вирок.

Образ Каїна набуває нових рис в сучасній літературі, тому вважаємо перспективним напрямком подальших досліджень аналіз його рецепції письменниками ХХІ століття.

Ключові слова: рецепція, сюжет, нарація, Біблія, сучасна література, вічні образи, Каїн, Ж. Сарамагу, К. Мейєр.

Формулювання проблеми. Усні й писемні пам'ятки містять відомості про події, що відбувалися в доісторичний період. Численні природні катаклізми, війни призвели до втрати даних про життя людей у віддаленому минулому. До нашого часу інформація про архаїчні часи дійшла в нечисленних літературних пам'ятках, серед яких першість посідає Біблія. «Книга книг» не має наскрізного сюжету, написана й відредагована різними авторами, містить стислий виклад про створення світу й історію людства.

Традиційне біблійне трактування історії про Каїна та Авеля акцентує на заздрості як причині першого братовбивства та неминучому проклятті злочинця, проте український фольклор та література Київської Русі пропонують ширшу інтерпретацію цього сюжету. Зокрема, наявність у народних казках мотиву сестровбивства (як у «Калиновій сопліці») свідчить про матриархальне коріння давніх переказів, тоді як зміна гендерних ролей у Біблії пов'язана з утвердженням патріархату. На відміну від релігійного канону, народна мораль переносить частину провини на батьків, чие нерівне ставлення до дітей спровокувало конфлікт, та навіть на самого Авеля, трансформуючи історію про однозначне зло в повчальну трагедію про родинний розбрат, де провина стає спільною.

Поява інтерпретацій біблійного сюжету про перше братовбивство пов'язана з бажанням людей

актуалізувати проблеми, осучаснити образи, наблизити їх до реалій. Екзегети при цьому не завжди дотримуються першотвору: «Ступінь збереження або зміни художньо-формальних складників (сюжет, образи-персонажі, антропоніми, топоніми, стилістичне забарвлення тощо) залежить від того, в якому виді рецепції (переклад, переробка, запозичення, наслідування) відбувається осучаснення. Ці зміни узагальнені також невіддільною від осучаснення трансформацією: осучаснення проблематики є водночас або її актуалізацією, або наданням понадчасового звучання» [Волков 2002, с. 183].

У добу романтизму біблійна легенда зазнає докорінних трансформацій, перетворюючи Каїна з однозначного злочинця на амбівалентного героя-бунтівника та богоборця, що вперше яскраво вплив Дж.-Г. Байрон. Як стверджує С. Вардеванян, «образ Каїна Дж. Г. Байрона запускає процеси якісного руйнування традиційної семантики та аксіологічних доміант легендарно-міфологічного протообразу», оскільки в його поемі «зруйновано біполярну архетипну схему, яка базується на протиставленні двох героїв: “поганого” й “доброго”» [Вардеванян 2008, с. 9], що призвело до розмивання чітких меж між моральними полюсами. Ця тенденція до створення монополярної системи, де персонаж поєднує в собі риси героя та антигероя, знайшла своє продовження у творчості цілої плеяди митців, від Ш. Бодлера та В. Гюго до українських авторів, таких як І. Фран-

ко, О. Слісаренко та О. Забужко, які презентували власні версії Каїна-богоборця.

Українська література ХХ століття творчо переосмислює біблійний архетип, переносячи дію в актуальний часопростір і заглиблюючись у психологію персонажів, при цьому зберігаючи за Каїном статус жорстокого вбивці. Як зазначає дослідниця Л. Скорина, «інтертекстема-антропонім Каїн може застосовуватися для характеристики: а) персонажа, який є убивцею..., б) осіб, які відрізняються можливою жорстокістю..., в) тих, хто вчинив важкий злочин чи моральний переступ» [Скорина 2018, с. 45], що простежується у творах Я. Мамонтова, І. Дніпровського та М. Івченка. Використовуючи алюзії на цей сюжет, автори наділяють своїх героїв ознаками біблійної відплати – соціальною ізоляцією (Г. Брасюк) або символічним тавром (М. Куліш, О. Забужко), що підкреслює неминучість покарання за скоєний злочин.

Традиційні сюжети й образи є полісемантичними, що й пояснює можливість їх переосмислення письменниками: «Закономірним є не лише часткова зміна авторського ставлення (поглиблення, уточнення, розширення), а й зміна оцінки на діаметрально-протилежну – докорінне переглядання. Надзвичайно широкою є амплітуда оціночних коливань. Незалежно від того, чи були на ранніх стадіях даного ТСО розходження, суперечності оціночного характеру, в історії кожного ТСО обов'язково відбувається перехід від позитивної оцінки до негативної або від негативної – до позитивної» [Волков 2002, с. 199–200].

Цікаво простежити, як змінювалась інтерпретація біблійної легенди про перше братовбивство в іспанській літературі. Мігель де Сервантес у поемі «La vida de Cain» («Життя Каїна») простежив життєвий шлях Каїна від народження до смерті, приділивши увагу стражданням героя та його боротьбі з гріхом. Водночас у романі «Don Quijote de la Mancha» («Дон Кіхот Ламанчський») письменника Дон Кіхот порівнює себе з Каїном, дотримуючись традиційної інтерпретації образу грішника, покараного за гріхи. Лопе де Вега в п'єсі «El castigo sin venganza» («Покарання без помсти») розробляє образ Каїна, який не лише прагне спокутувати свій гріх, а й шукає сенс життя. Хосе де Еспиноседа подає Каїна як трагічного героя, який страждає, у поемі «Cain» («Каїн»). Альфонсо Састре в п'єсі «El hermano asno» («Осел-брат») презентує сучасне прочитання біблійного сюжету, досліджуючи теми насильства й соціальної несправедливості. Така тривала увага до першозлочину у світовій літературі свідчить про невичерпність теми, хоча охопити всі літературні алюзії та варіації покарання в межах одного огляду неможливо через величезний масив творів, присвячених цій трагедії.

Португальський письменник Жузе Сарамагу в романі «Каїн» й німецький письменник Кай Мейер в романі «Богиня пустелі» подали власну інтерпретацію образу Каїна, причину його вчинку й роль Бога у трагедії.

Аналіз досліджень. Популярність образу Каїна в літературознавчому дискурсі зумовлена

постійною потребою переосмислювати проблему першого братовбивства крізь призму актуальних викликів та етичних запитів кожної нової епохи. Образ Каїна у творах письменників став предметом дослідження у працях вітчизняних науковців Ірини Бетко, Світлани Вардеванян, Анатолія Волкова, Вікторії Захарчук, Анатолія Нямцу, Соломії Павличко та інших. Людмила Скорина вивчила особливості інтерпретації образу Каїна в українській літературі 20-х років ХХ століття і визначила чотири моделі образу Каїна в творах українських письменників цього періоду: Каїна-братовбивцю, Каїна-великого злочинця і Каїна-вигнанця/утікача, «Печать Каїна» [Скорина 2018].

Для українського літературознавства Жузе Сарамагу відкрила португальська вчена, професорка літератури Вищого інституту соціальних і політичних наук у Лісабоні Соня Педро Себастьяу. Вона розповіла про життєвий шлях митця, творчий доробок. Дослідниця зауважила, що письменник має унікальний стиль, «в якому пунктуаційних правил немає, ба більше, порушено всі можливі граматичні правила португальської мови» [Себастьяу 2010]. Значення творчості Жузе Сарамагу, на думку, вченої полягає в тому, щоб «пробудити заспану португальську свідомість» [Себастьяу 2010]. Проте португальський письменник виходить за межі однієї країни, і намагається дати відповідь на питання «Але яке в цьому просторі місце Бога?». Соня Педро Себастьяу вважає, що Сарамагу дає відповідь на це питання в останньому романі: «Його останній твір «Cain» («Каїн») – це повернення до Бога, спроба доторкнутися до Божого замислу у світі» [Себастьяу 2010].

Лінгвістичний аналіз творів Жузе Сарамагу здійснив учений Олександр Марценюк [Марценюк 2023]. Роман «Євангелія від Ісуса Христа» Жузе Сарамагу розглядали Ірина Шувалова [Шувалова 2010], Ірина Акіншина [Акіншина 2008] та інші літературознавці.

В Україні є переклади творів письменника з португальської, проте немає одноставності в правописі його прізвища українською мовою. Зустрічаються варіанти Жозе Сарамаго, Жузе Сарамагу, за орфоепічними нормами в перекладі з португальської Saramago Jose правильно читати й писати Хосе Сарамаго. Ми у своєму дослідженні використовуватимемо ім'я та прізвище письменника з роману «Каїн», виданого у Книжковому Клубі «Клуб Сімейного Дозвілля» в перекладі з португальської Віктора Шовкуна: Жузе Сарамагу [Сарамагу 2022].

З творчістю Кая Мейера в Україні обізнане обмежене коло читачів, переважно пошанувачів фентезі. Роман «Богиня пустелі» німецького письменника не розглядався літературознавцями.

В українському літературознавстві образ Каїна прийнято розглядати як амбівалентний. Учені беруть за основу переважно дві моделі образу братовбивці: байронівську як богоборця й канонічну – вбивці, грішника, вигнанця. Як зазначила Світлана Вардеванян, «у давній українській літературі утвердилося здебільшого традиційно-негативне переосмислення образу Каїна як боговід-

ступника, ворога людського роду» [Вардеванян 2008, с. 8]. Іван Франко в поемі «Смерть Каїна» одним із перших в українській літературі показав братовбивцю як людину, котра намагається зрозуміти причини трагедії й ролі в ній Бога. Герой зрозумів, що Господь обдурив людей, але розкрити правду не встиг.

У Біблії міститься протосюжет про перше братовбивство. Дослідниця Вікторія Захарчук слушно зауважила, що гріхопадіння Адама та Єви і перше братовбивство пов'язані: «Творець свідомо поставив Каїна перед лицем спокуси, аби ще раз випробувати своє творіння, адже першої помилки вже припустилися Адам і Єва, спокусившись яблуком знання» [Захарчук 2006, с. 9]. Проте в українській літературі взаємозв'язок між цими двома біблійними сюжетами письменниками не розглядався, що й зумовило відсутність відповідного дослідження.

Актуальність даної наукової розвідки зумовлена відсутністю в українському літературознавстві цілісних досліджень рецепції образу Каїна в романах «Богиня пустелі» Кая Мейера та «Каїн» Жузе Саррагу, де цей біблійний персонаж постає у складному поєднанні традиційних ролей вигнанця й братовбивці з новаторськими іпостасями. У цих творах Каїн трансформується з класичного антигероя на шукача істини та творчу особистість, слідчого й суддю, який бере на себе право визначати міру провини самого Бога за скоєні ним злочини, що потребує глибокого аналітичного осмислення.

Мета статті, завдання. Мета пропонованого дослідження полягає у всебічному аналізі авторської рецепції біблійної легенди про перше братовбивство та динаміки трансформації образу Каїна в романному просторі творів Кая Мейера та Жузе Саррагу. Для реалізації цієї мети необхідно визначити ступінь відповідності творів канонічному протосюжету, виявити причинно-наслідкові зв'язки між гріхопадінням прабатьків та вчинком Каїна, а також простежити еволюційне перетворення героя з убивці на суддю в його протистоянні Творцю, паралельно схарактеризувавши літературний образ Господа та його роль у долі людства.

Методи та методика дослідження. Для досягнення мети дослідження застосовано комплексний науковий підхід, що поєднує описовий, контекстний, порівняльний та логіко-інтуїтивний методи з елементами психоаналізу й міфологічної критики.

Виклад основного матеріалу. Сучасна література XXI століття відмовляється від сліпого поклоніння канонам, представляючи людину як активного творця своєї долі, що прагне до рівноправного діалогу з Творцем і не боїться ставити Йому незручні запитання. У цьому контексті Бог позбавляється сакральної бездоганності, набуваючи рис реальної істоти, що яскраво ілюструє роман «Євангелія від Ісуса Христа» Жузе Саррагу, де «висувається думка про дуалізм сутності Бога, а відтак і Всесвіту, а отже, й буття взагалі, нерозривну єдність антагоністичних... понять – добра і зла, правди й кривди, духовності й бездуховності» [Акіншина 2008].

У романі-фентезі Кая Мейера «Богиня пустелі» авторська фантазія органічно поєднується з біблійною міфологією про перших людей та їхніх синів. Сюжет розгортається навколо гувернантки Сендрин Мук, яка в австралійському маєтку родини Каскаденів стикається з містичними ураганами, що провокують у людей спалахи божевілья та вбивчої жорстокості. Таємниця будівлі, зведеної з плит давнього храму Великого Змія, розкривається через знайдений щоденник, що пов'язує історію маєтку з легендарним минулим людства.

У романі Кая Мейера авторська рецепція біблійного сюжету зберігає канонічні риси вбивства та покарання, проте радикально переглядає роль Єви. Через міркування колишнього священника Гаупта письменник припускає, що Церква приховує факт інцесту та повторного бунту першої жінки: «вона кидає свого чоловіка і йде до свого сина-грішника. Гірше за все, вона народжує від нього дитину» [Meuer 1999]. Аргументуючи це тим, що після появи Каїна й Авеля ім'я Єви зникає з Писання, автор стверджує: «Церква прагне того, щоб показати місце Каїна в історії людства настільки незначним, наскільки це можливо» [Meuer 1999], навмисно замовчуючи існування міста Еноха, аби воно не перетворилося на символ спротиву божественній волі.

Пошуки істини приводять Сендрин до усвідомлення причини гріхопадіння перших людей і братовбивства. Змії спокусив Єву, порушити заборону Бога, але й Каїн також слухав нашіптуння цієї істоти. Кай Мейер підводить читача до усвідомлення грішності людини за своєю суттю: «Провина Каїна полягає тільки на ньому самому, і відповідно до цього йому й визначається покарання. Зло, яке раніше уявлялось лише в образі змія, як якась таємнича неземна сила, у результаті злочину Каїна олюднюється. Стає зрозуміло: зло знаходиться в людині, а не ззовні» [Meuer 1999].

Несподівано дівчина виявляє в себе дар передбачення й паранормальні здібності, властиві для шаманів. У напівснах-напівмареннях вона бачить одну й ту саму картину: пустелею йде самотній чоловік, а за ним рухається смертоносний вихор. Реальність цієї картини підтверджує шаман племені санів Кваббо, коли дівчина у печері бачить наскальні малюнки із зображенням Каїна і Змія: «На скелі, нижче вихора, була видряпана маленька людина, набагато менша, ніж на інших зображеннях, мабуть, це була марна спроба передати правильне співвіднесення розмірів людини та божої сили.

– Я знаю цю картину, – проговорила вона без звуку. – Я бачила це в моїх снах. Чоловік, за яким іде буря. Це ж він, правда?

– Це він, – підтвердив Кваббо. – Перший проклятий.

– Перший, – повторила вона задумливо.

– Будівельник Першого Міста, – сказав Кваббо. – Той, хто взяв у дружини власну матір. Той, хто вбив свого брата.

– Каїн...» [Meuer 1999].

У романі Кая Мейера образи Каїна, Єви та Змія постають як міфологізована тріада, при-

речена на вічну взаємозалежність за волею Бога. Храм Великого Змія слугував в'язницею, де мешкав братовбивця та його охоронець — «суперник вашого Бога, але й водночас законослухняний його волі, сторожа Каїна, і водночас його спільника супроти того, хто його прокляв» [Meuser, 1999]. Руйнування храму вивільнило Зла, перетворивши покарання Каїна на смертоносну ходу: він приречений на вічні блукання, а «Творець використовує Змія, щоб покарати братовбивцю» [Meuser 1999], причому ця сутність «запаморочує свідомість людей», витягуючи назвні їхні найгірші страхи.

Попри сформований шаманами негативний образ, Каїн у Мейєра еволюціонує: він намагається попередити героїню про небезпеку, хоча сам факт його присутності неминуче несе руйнування, оскільки «куди йде той, туди йде й Змій», тягнучи за собою слід хаосу як частину первісного зла.

Плем'я санів, люди-гієни, Змій уособлюють більше зло, ніж братовбивця. Покарання Каїна та Єви Богом перевищувало сам злочин, тому Сендрин робить висновок: «Бог створив людину не за своєю подобою, оскільки не довів свою людяність» [Meuser 1999].

Кай Мейєр інтегрує в біблійний сюжет елементи фентезі, щоб гостро поставити питання про моральність божественного покарання, що змушує грішника, який навчився цінувати життя, ставати мимовільною причиною нових смертей. У романі Каїн постає трагічною жертвою, яка не має змоги пояснити людству істинну природу речей, що споріднює його з героєм поеми Івана Франка, де «вистраждане зцілення Франкового Каїна набуває абсурдності, адже він так і не відкрив таємниці світобудови людям» [Захарчук 2006, с. 28]. Така інтерпретація позбавляє першого вбивцю ролі абсолютного антигероя, перетворюючи його на заручника вищої волі, чия спокута залишається непочутою.

Португальський письменник Жузе Сарамагу, попри тиск і вимушену еміграцію після виходу у світ роману «Євангелія від Ісуса Христа», у романі «Каїн» продовжує радикальне переосмислення біблійного канону, спонуканий нескінченними конфліктами та жорстокістю реального світу. Його Каїн перетворюється на мандрівника в часі, який стає свідком ключових біблійних катастроф – від руйнування Содоми до Всесвітнього потопу, де головний герой виступає вже не просто вигнанцем, а критичним спостерігачем дій Творця. На думку літературознавиці Вікторії Захарчук, у цьому протистоянні автор доходить висновку, що «Скидається на те, що Творець постійно перевіряє своє недосконале творіння – людину... Створюючи подібні межові ситуації, Бог із трепетом чекає на переможний проблеск добра» [Захарчук 2006, с. 13], проте саме цей дуалізм дає людині право дорікнути Богу за підбурювання до насильства й апелювати до заповіді «не вбивай».

У романі «Каїн» Жузе Сарамагу деміфологізує образ Творця, позбавляючи його сакральної величчя та наділяючи рисами імпульсивної, схильної до помилок особистості. Автор іронічно описує антро-

поморфного Бога, який у нападі люті на власну недосконалу працю «*підбіг до подружжя й спочатку одному, потім другому, не міркуючи, не вагаючись, приліпив по язичку в самій глибині горла*» [Сарамагу 2022, с. 9]. Така бурлескна подача підкреслюється суперечливістю його вигляду, коли Господь постає у дивних шатах, «*з потрійним вінцем на голові, стискаючи в руці скіпетр, немов важкого кия*» [Сарамагу 2022, с. 18], що остаточно перетворює традиційну надістоту на гротескного персонажа, чия влада межує з деспотичним самодурством. Невпевненість у собі Бог маскує ритуальним одягом і постійним повторенням мантри «Я господь».

У романі Сарамагу наратор піддає сумніву логіку заборони пізнання, іронічно зауважуючи, що «*навіть найпримітивніший розум не матиме жодних труднощів у тому, аби зрозуміти, що знання завжди має перевагу над незнанням*» [Сарамагу 2022, с. 13–14]. Справжньою причиною Божого гніву постає страх перед духовною автономією людей, на що вказує прозорливий висновок Єви: «*ти не хочеш, аби ми з'їли той плід, бо тоді наші очі відкрилися б, і ми знали б, що таке добро і що таке зло, як ти це знаєш*» [Сарамагу 2022, с. 20]. Зрештою, вигнання з Едему трактується херувимом Азаелем не як справедлива кара, а як незбагнений і жорстокий «*експеримент*» [Сарамагу 2022, с. 31], мета якого прихована від самих піддослідних.

У романі «Каїн» Жузе Сарамагу вводить образ херувима Азаеля, який, попри Божу байдужість до долі перших людей, ставиться до вигнанців «по-християнському», нагодувавши їх та вказавши «*справжню дорогу до порятунку тіла, а отже, й до спасіння душі*» [Сарамагу 2022, с. 32–33]. Автор натякає на таємний зв'язок між Євою та янголом, адже Авель народився з настільки білою шкірою, «*так наче був сином янгола, або архангела, або херувима*» [Сарамагу, 2022, с. 34]. Творець постійно спостерігав за учасниками експерименту, щоб вони не стали йому рівними. Несподівано, у дитинстві Каїн відкрив у собі здібності поглядом впливати на ріст дерев, але Господь цього не міг допустити: «*Цей хлопець піде далеко. Можливо, так би воно й було, якби господь не перетнув йому шлях*» [Сарамагу 2022, с. 44].

У романі Сарамагу первісна ідилія, де брати були «*великими друзями, навіть ближчими між собою, ніж рідні брати*» [Сарамагу 2022, с. 37], руйнується через божественну несправедливість. Бог свідомо провокує конфлікт, перетворюючи Авеля на пихатого «*обранця бога*» [Сарамагу 2022, с. 38], що штовхає Каїна на злочин. У філософському діалозі з Творцем Каїн відкрито звинувачує Його у співучасті, наголошуючи, що «*я вбив авеля тому, що не міг убити тебе*» [Сарамагу 2022, с. 40], і стверджує, що боги «*мусили б нести відповідальність за всі злочини, скоєні або в їхнє ім'я, або задля їхніх цілей*» [Сарамагу 2022, с. 40]. Каїн прямо закидає Богу відсутність милосердя, адже той «*був вільний допустити, щоб я вбив авеля, коли міг би перешкодити цьому вбивству*» [Сарамагу 2022, с. 39]. Зрештою, Господь опосередковано визнає свою

провину, позначаючи Каїна тавром, яке є не лише символом прокляття, а й знаком того, що грішник перебуватиме «*під моєю протекцією й моїм наглядом*» [Сарамагу 2022, с. 41].

Після вбивства образ Каїна роздвоюється на жертву та суддю, який болісно моделює альтернативне майбутнє, де «*авель визнав би, що господь і справді вчинив погано, не прийнявши те єдине, що я міг запропонувати йому, насіння з колосків, вирощених моєю працею та моїм потом, він би лишився живий, а ми такими самими друзями, якими завжди були*» [Сарамагу 2022, с. 45]. Герой усвідомлює, що трагедії можна було б уникнути, якби Творець «*вчасно прибрав звідти ту осяячу щелепу*», що дозволило б братам залишитися «*такими самими друзями, якими завжди були*» [Сарамагу 2022, с. 45]. Цю думку підхоплює наратор, наголошуючи на маніпулятивності божественної волі: «*Бідолашний авель, якого обманув бог. Господь зробив украй недбалий вибір... у тій рулетці, яку він розкрутив, усі програли*» [Сарамагу 2022, с. 42]. Зрештою, автор підводить до висновку про абсурдність людського існування під владою деспотичного божества, зауважуючи, що «*сумною є доля тих людей, які не мають у житті іншої мети, крім як народжувати дітей, не знаючи, навіщо вони це роблять*» [Сарамагу 2022, с. 42].

Порівняно з байронівським персонажем, який постає як «скептик і аналітик, гордий раціоналіст, що не потребує такого Бога, який створив недосконалий світ» [Захарчук 2006, с. 29], герой Жузе Сарамагу постійно апелює до Творця-провокатора, намагаючись водночас соціалізуватися та не підноситися над іншими, стверджуючи: «*Я не кращий і не гірший за всіх інших, шукаю роботу, сказав каїн...*» [Сарамагу 2022, с. 51].

У романі Сарамагу Ліліт постає не демонічною істотою, а володаркою міста, яка знаходить омріяне щастя в стосунках із Каїном, зауважуючи: «*Видно, що ти зовсім не знаєш жінок, вони спроможні на все, на найкраще й найгірше, якщо їм так заманеться*» [Сарамагу 2022, с. 60]. Попри початкове сприйняття героя як жорстокого вбивці, вона зрештою розпізнає в ньому не злочинця, а людину, скривджену Богом, прямо заявляючи: «*Ні, відповіла вона, я бачу в тобі чоловіка, якого господь образив...*» [Сарамагу 2022, с. 79]. Таким чином, автор переосмислює апокрифічний союз Каїна та Ліліт як солідарність двох вигнанців, об'єднаних спільним досвідом божественної несправедливості.

Каїн прагне довести людям, що став іграшкою в руках Бога. Несподівано відбувається втручання Вищих сил у процес слідства: братовбивця здійснює спонтанні, на перший погляд, подорожі в часі, стаючи свідком злочинів Господа.

Перший злочин не стався через своєчасне втручання Каїна. Бог спонукав Авраама на вбивство власного сина Ісаака, аби довести свою відданість. Оцінка цього вчинку оповідачем-наратором є однозначною: «*Якщо подивитися правді у вічі, то авраам був не тільки таким самим негідником, як господь, а й брехуном із роздвоєним язиком,*

що в приватному словнику оповідача цієї історії означає підлим, зрадницьким, віроломним тощо» [Сарамагу 2022, с. 94]. У романі Сарамагу байдужість Бога до людей Каїн характеризує як «*подвійна бухгалтерія господя*», де народи отримують благословення лише тому, що «*авраам підкорився безглуздому наказу*», який на небі називають «*належним послухом*» [Сарамагу 2022, с. 96]. Творець постає як істота, «*спроможна на все, на добре, на погане, на найгірше*», і навіть «*на помилку або злочин*», причому Авраам визнає, що Господь «*злопам'ятний*» [Сарамагу 2022, с. 97]. Ба більше, заради досягнення своїх цілей Бог нерідко «*позбавляє людей розуму*», маніпулюючи свідомістю своїх творинь [Сарамагу 2022, с. 98].

Будівництво Вавилонської вежі, що мало на меті «*зробити нас знаменитими*», припинилося через божественне втручання, оскільки споруда Господу «*не сподобалася*» [Сарамагу 2022, с. 102]. Бог перешкодив людям, бо «*якби ми збудували цю вежу, ніхто не зміг би нам перешкодити збудувати все, що нам захочеться*», і тому Він «*змішав наші мови*» [Сарамагу 2022, с. 102]. Каїн вбачає в цьому вияв заздрості, стверджуючи: «*Заздрість – його велика вада, замість пишатися тими дітьми, яких він має, він воліє заздрити їм, немає сумніву в тому, що господь не хоче бачити жодну людину щасливою*» [Сарамагу 2022, с. 103].

Каїн, попри власне минуле, гостро відкидає насильство і спочатку трактує конфлікти як взаємне відчуження: «*Історія людства – це історія всіх непорозумінь із богом, бо ані він нас не розуміє, ані ми його*» [Сарамагу 2022, с. 104]. Однак жорстокість Творця у Содомі та Гоморі, де задля порятунку ангелів він «*осліпив усіх жителів содома без винятку*» [Сарамагу 2022, с. 113], змушує героя бачити в Бозі безумця. Каїна жахає байдужість Бога до невинних жертв, що проявляється у питанні: «*А як же діти, сказав каїн, хіба вони були винні*» [Сарамагу 2022, с. 115]. Зрештою, розправа над дружиною Лота через природну цікавість остаточно переконує Каїна, що каральні дії Всевишнього «*аж ніяк не свідчать про його мудрість...*» [Сарамагу 2022, с. 115].

У романі Сарамагу Каїн виступає свідком дедалі жорстокіших розправ Творця, зокрема кривавої помсти левітів, коли «*крики жінок та дітей лунали так пронизливо, що, певно, досягали вершини синайської гори, на якій радів зі своєї помсти господь*» [Сарамагу 2022, с. 119]. Порівнюючи свою провину з божественним терором, герой зауважує: «*Я всього лише вбив власного брата... я хотів би тепер побачити, хто покарає господя за цих мерців*» [Сарамагу 2022, с. 119–120].

Каїн переосмислює бунт Люцифера, вважаючи, що той просто знав про «*злостиву вдачу суперника*» [Сарамагу 2022, с. 120] – заздрісного Бога, який боїться конкуренції. Наратор іронічно додає, що байдужість Творця до моральних норм, як-от інцест доньок Лота, зумовлена лише прагматизмом: «*ліберальне ставлення господя до виробництва дітей походить від необхідності поповнювати втрачені у вбитих та поранених*» [Сарамагу 2022, с. 123].

Під час «слідства», яке веде Каїн, з Бога остаточно знімається маска миротворця, оголюючи сутність нещадного «бога війнств». Творець особисто наказує ізраїльтянам «повбивати всіх хлопців і всіх дівчат, і одружених жінок», дозволяючи загарбникам лишити неодружених дівчат лише «на свою потребу» [Сарамагу 2022, с. 125]. Каїн доходить висновку, що війна для Бога – це «найвигідніша з усіх» оборудка, адже історія людства перетворюється на кривавий перелік завоювань, де під час взяття Єрихона нищать усіх, «заколовши та порубавши мечами чоловіків і жінок, молодих і старих» [Сарамагу 2022, с. 131].

Жорстокість покарань, як у випадку з Аханом, супроводжується божественною погрозою: «хто більше нагрішить, той більше заплатить, я ваш господь» [Сарамагу 2022, с. 136]. Проте за цією деспотією криється страх втратити владу над людьми, які «обернулися до мене спиною», та нездатність Творця контролювати навіть Каїна: «я не маю достатньої сили, аби заборонити йому йти, куди йому заманеться» [Сарамагу 2022, с. 141]. Зрештою, божественна могутність виявляється маніпуляцією, а «чуда» – лише підтасовуванням фактів, бо Бог не має влади над законами Всесвіту.

Фінальним етапом мандрів Каїна стає усвідомлення своєї місії – викриття істинного обличчя Творця, якого він називає «безнадійно божевільним» [Сарамагу 2022, с. 152]. Герой переконаний, що тільки сутність «без честі й совісті» може ігнорувати смерть сотень тисяч людей, і наголошує, що дії Бога – це «підлий і непроценний злочин» [Сарамагу 2022, с. 152].

Каїн закликає людство замислитися: «навіщо нам потрібен такий бог», який ігнорує благання нещасних та вступає у змови, адже «господь обернувся до них спиною й спочатку уклав договір з євреями, а тепер змовився з дияволом» [Сарамагу 2022, с. 161]. У цій системі Сагана виступає лише як «інструмент господи, якому доручено доводити до кінця брудні оборудки, під якими бог не може поставити своє ім'я» [Сарамагу 2022, с. 166], що перетворює божественну владу на цинічну та криваву гру.

Фінальне протистояння Каїна та Бога засвідчує моральну перевагу людини над Творцем: Каїн остаточно перебирає на себе роль судді, адже він – «той, хто ненавидить бога» [Сарамагу 2022, с. 169], побачивши те, що неможливо виразити словами. У розмові з героєм Господь цинічно зізнається, що утримує владу завдяки жорсткій дисципліні янголів та підкупу диявола, якому «вряди-годи віддаю йому до рук якусь жертву, щоб він розважився з нею, і йому цього досить» [Сарамагу 2022, с. 181–182]. Небесна ж ідилія виявляється фальшем, де янголи змушені нескінченно прославляти «велич господи, доброту господи й навіть, ви тільки собі уявіть, красу господи» [Сарамагу 2022, с. 186], визнаючи при цьому, що нічого нуднішого за таке життя ще не було вигадано.

Не зважаючи на викриття, Бог не вірить, що його буде покарано. Вищі сили вкладають в уста Каїна пророчі слова про недовговічність богів:

«Не думаю, боги схожі на бездонні колодязі, заглянеш у них – навіть власного віддзеркалення не побачиш. З плином часу всі колодязі пересихають, настане й твоя година» [Сарамагу 2022, с. 182].

Бог ініціює черговий експеримент: Всесвітній потоп, сподіваючись, що Ной як «єдиний праведний і чесний чоловік... виправить колишні помилки й очистить землю від підлоти та ворожнечі» [Сарамагу 2022, с. 193]. Проте Каїн, спостерігаючи за ницістю обраної родини, переконується у протилежному, що підтверджують і самі янголи: «на нашу щире янгольську думку... людські створіння не заслуговують на життя» [Сарамагу 2022, с. 187–188].

Усвідомлюючи, що люди лише дублюють вади свого Творця, Каїн вирішує власноруч припинити це «жалюгіддя». Його розправа над родиною Ноя стає формою протесту проти божественного свавілля, адже «його нинішні жертви, як і давнє вбивство авеля, було не більш як спробою вбити бога» [Сарамагу 2022, с. 201–202]. Знищуючи майбутнє людства, герой виносить остаточний вирок системі, де «до такого злочинства скотилися звичай людства, останні дні якого ми спостерігаємо» [Сарамагу 2022, с. 202].

Звинувачення Богом Каїна у вбивстві Авеля губляться на фоні його злочинів проти людства: «Мав же настати день, коли хтось би показав тобі твоє справжнє обличчя, А як же нове людство, появу якого я провістив, Одне вже було, іншого не буде, і ніхто цього не помітить, Каїне, ти підлий душоуб, убивця рідного брата, Я менший душоуб і вбивця, аніж ти, згадай про загублених дітей у содомі. Настала велика тиша. Потім каїн сказав, тепер ти можеш убити мене, Не можу, слово божє назад не вертається, ти помреш своєю природною смертю на безлюдній землі, й хижі птахи прилетять, щоб пожерти твоє м'ясо» [Сарамагу 2022, с. 205]. Жузе Сарамагу подає нову розв'язку сюжету біблійної легенди про Всесвітній потоп. Ной і його родина не стали родоначальниками нового людства. На Землі залишається живим Каїн, який має більше прав продовжити людський рід, бо він представляє собою найбільш вдалий екземпляр з експерименту, що проводив Бог. Творець це визнав, залишивши йому життя.

Висновки. У творчості Жузе Сарамагу та Кая Мейера біблійні сюжети проходять крізь призму радикального переосмислення, пропонуючи альтернативний погляд на історію людства. Ключовий образ Каїна зазнає суттєвої трансформації: він перестає бути однозначним антигероєм, перетворюючись на складну фігуру, що поєднує в собі іпостасі грішника, вигнанця та бунтівника. Автори змальовують його як обдаровану особистість, яка стала заручником божественних маніпуляцій. Замість пасивного каяття, Каїн обирає шлях активного пізнання, що зрештою приводить його до розкриття істинної, деспотичної природи Творця.

У романі Кая Мейера «Богиня пустелі» братовбивця не виходить за межі місця ув'язнення,

бо усвідомлює, що це призведе до руйнувань і людських жертв. Бог характеризується як такий, що не створив людей за своєю подобою. Натомість у романі Жузе Сарамагу «Каїн» образ Господа розкривається через нарацію оповідача й Каїна, характеристики іншими персонажами, власні висловлювання. Перед читачем постає істота, наділена безмежною владою, але при цьому підступна, злопам'ятна, пихата, амбітна, не здатна визнавати свої помилки і знаходиться на межі божевілья. Образ Каїна набуває нового значення: він втілює слід-

чого, потім суддю, який визначає рівень провини Бога, і ката, котрий виконує вирок.

Сучасна література активно деконструє біблійні міфи, пропонуючи авторські візії першого в історії братовбивства. Трансформація образу Каїна в новітній прозі відкриває широкі горизонти для наукових розвідок. Зокрема, перспективним вбачається порівняльний аналіз інтерпретацій цього персонажа в українському та світовому літературному контексті XXI століття, що дозволить глибше збагнути еволюцію морально-філософських шукань сучасності.

Література

1. Акіншина І. Інтертекстуальні особливості використання євангельського сюжету життєписною прозою межі XX–XXI ст. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/12508/1/ilovepdf_com-6-16.pdf
2. Вардеванян С.І. Міфологема Каїна в українській літературі XIX – XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та філол. наук: 10.01.01. – українська література. Івано-Франківськ, 2008. 16 с.
3. Волков А. Традиційні сюжети та образи. *Літературознавча компаративістика* : навчальний посібник / Р. Гром'як (ред.). Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТДПУ, 2002. С. 178 – 213.
4. Захарчук В. Печать Каїна: Архетип братовбивства в українській літературі. Львів: ЛА «Піраміда», 2006. 58 с. (Серія «Дрібненька бібліотека»; Ч. 16).
5. Марценюк О. Г. Лінгвістика художніх творів Жозе Сарамаго (до 100-ліття з дня народження Жозе Сарамаго). *Молодий вчений*. 2023. № 1.1 (113.1) січень. С. 45–49. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-113.1-11>
6. Сарамагу Ж. Каїн: роман / пер. з порт. В. Шовкуна. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. 208 с.
7. Себастьяно Соня Педро. Жозе Сарамаго – імператор метафор. *Vsesvit*. 2022. № 7–8. URL: <https://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/771/41/>
8. Скорина Л. В. Особливості інтерпретації образу Каїна в українській літературі 20-х років XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: *Філологія*. 2018. № 35. Том 1. С. 44–46.
9. Шувалова І. Можливість неможливого: лабораторна робота Жозе Сарамагу. *Критика*. 2010. Рік XIV. Число 7–8 (липень). URL: <https://krytyka.com/ua/articles/mozhlyvist-nemozhlyvoho-laboratorna-robotazhoze-saramagu>
10. Meyer Kai. Göttinger Wüste. 1999. URL: <https://www.kostenlosonlinelesen.net/kostenlose-goettinger-wueste/lesen/179>

References

1. Akinshyna I. (2008) Intertekstualni osoblyvosti vykorystannia yevanhelskoho siuzhetu zhyttiepysnoiu prozoiu mezhi 20–21 st. [Intertextual features of the use of the Gospel plot in biographical prose at the turn of the 20th-21st centuries]. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/12508/1/ilovepdf_com-6-16.pdf [in Ukrainian].
2. Vardevanian S.I. (2008) Mifolohema Kaina v ukrainskii literaturi 19–20 stolit [Mythology of Cain in Ukrainian literature of the 19th and 20th centuries]. PhD the author's abstract: 10.01.01. Ivano-Frankivsk. 16 s. [in Ukrainian].
3. Volkov A. (2002) Tradytiini siuzhety ta obrazy. [Traditional plots and images]. *Literaturознавча компаративістика*. Ternopil: Redaktsiino-vydavnychiy viddil TDPU. S. 178–213 [in Ukrainian].
4. Zakharchuk V. (2006) Pechat Kaina: Arkhetyp bratovbyvstva v ukrainskii literaturi [The Seal of Cain: The Archetype of Fratricide in Ukrainian Literature]. Lviv: LA "Piramida". 58 s. [in Ukrainian].
5. Martseniuk O.H. (2023) Lihvistyka khudozhnikh tvoriv Zhoze Saramaho (do 100-littia z dnia narodzhennia Zhoze Saramaho) [Linguistics of Jose Saramago's works of art (to the 100th anniversary of Jose Saramago's birth)]. *Molodyi vchenyi*. № 1.1. S. 45–49 [in Ukrainian].
6. Saramahu Zh. (2022) Kain [Cain]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub "Klub Simeinoho Dozwillia". 208 s. [in Ukrainian].
7. Sebastiao Sonia Pedro. (2010) Zhoze Saramaho – imperator metafor [Jose Saramago is the emperor of metaphors]. *Vsesvit*. № 7–8. URL: <https://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/771/41/> [in Ukrainian].
8. Skoryna L.V. (2018) Osoblyvosti interpretatsii obrazu Kaina v ukrainskii literaturi 20-kh rokiv 20 st. [Peculiarities of the interpretation of the image of Cain in Ukrainian literature of the 20s of the 20th century]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Serii: *Filolohiia*. № 35. T. 1. S. 44–46 [in Ukrainian].
9. Shuvalova I. (2010) Mozhlyvist nemozhlyvoho: laboratorna robota Zhoze Saramahu [The possibility of the impossible: the laboratory work of José Saramago]. *Krytyka*. Rik 14. № 7–8. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/mozhlyvist-nemozhlyvoho-laboratorna-robotazhoze-saramagu> [in Ukrainian].

10. Meyer Kai. (1999) Göttinger Wüste. URL: <https://www.kostenlosonlinelesen.net/kostenlose-goettinger-wueste/lesen/179> [in German].

RECEPTION OF THE IMAGE OF CAIN IN THE NOVELS OF JOSÉ SARAMAGO AND KAI MEYER

Abstract. The article is devoted to the analysis of the author's reception of the legend of the first fratricide and the transformation of the image of Cain in the novels by Kai Meyer and José Saramago. The image of the Sinner, outlined in the novels by José Saramago and Kai Meyer, appears in the traditional interpretation – fratricide / great criminal / exile / fugitive – and at the same time is innovative. Cain the God-fighter is transformed into a seeker of truth, a creative personality, an investigator and a judge who determines the punishment of God for the crimes committed. The objectives of the study were to outline the level of adherence to the proto-plot of the legend of the first fratricide by writers, to establish a cause-and-effect relationship between the fall of the first humans and Cain's murder of Abel, to trace the evolution of Cain from a murderer to a judge in opposition to God, to characterise the Lord and his role in human history.

The paper notes that José Saramago and Kai Meyer reinterpret biblical texts and provide a new interpretation of human history. The image of Cain in their works undergoes a transformation and acquires a new symbolic meaning. We are presented with a hero who combines the features of a sinner, a victim, an outcast and a rebel. Interpretations of the biblical story of the first fratricide are connected with the desire to actualise problems, to modernise images, to bring them closer to reality.

In Kai Meyer's novel *Desert Goddess*, the fratricide does not leave the confines of his prison because he is aware that this will lead to destruction and human casualties. God is characterised as not having created humans in his own image. Instead, in José Saramago's novel *Cain*, the image of God is revealed through the narrative of the narrator and Cain, the characteristics of other characters, and his own statements. The reader is presented with a creature endowed with unlimited power, but at the same time insidious, vindictive, arrogant, ambitious, unable to admit his mistakes and on the verge of madness. The image of Cain takes on a new meaning: an investigator – a judge – an executioner who passes judgement and executes the sentence.

The image of Cain acquires new features in contemporary literature, so we consider the analysis of his reception by writers of the twenty-first century to be a promising area for further research.

Keywords: reception, plot, narrative, Bible, contemporary literature, eternal images, Cain, J. Saramago, K. Meyer.

© Бойцун І., 2026 р.; © Харківський Є., 2026 р.

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.01.2026
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.02.2026
Дата публікації: 29.03.2026

Ірина Бойцун – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри літературознавства і східної філології ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Лубни, Україна; i15239i@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-9751-4996>

Iryna Voitsun – Candidate of Philology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Literary Studies and Eastern Philology, Taras Shevchenko Luhansk National University, Lubny, Ukraine; i15239i@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-9751-4996>

Євген Харківський – викладач кафедри іноземних мов ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Лубни, Україна; ejenyonesko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1269-8077>

Yevhen Kharkovskyi – Lecturer at the Department of Foreign Languages, Taras Shevchenko Luhansk National University, Lubny, Ukraine; ejenyonesko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1269-8077>